

УДК 94(477.46)«1920/1930»

Закриття православних монастирів та храмів на Черкащині у 1920 – 1930-х роках як проміжний етап між конфіскацією та репресіями (на матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України)

О.П. ЧУЧАЛІН

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна,
E-mail: aleksandr02.1989@gmail.com

Авторське резюме

На підставі партійних та державних документів досліджується політика більшовицької влади щодо православної церкви у 20 – 30-х роках ХХ століття. Подається загальна кількість монастирів та храмів, наводиться їхня власна назва. Аналізується політичний наступ держави щодо православних монастирів та храмів, їх реорганізацію, закриття та руйнування. Розкривається доля культових споруд у зазначений період на території сучасної Черкащини.

Ключові слова: політика більшовицької влади, православна церква, радянська влада, монастирі і храми Черкащини, закриття, зруйнування.

Closing of the orthodox monasteries and temples in Cherkassy region in 1920 – 1930 th, as an intermediate period between confiscation and repression (on the materials of Central state archive of higher bodies of authority and governing of Ukraine)

O.P. CHUCHALIN

Pavlo Tychna Uman state pedagogical university, Uman, Ukraine,
E-mail: aleksandr02.1989@gmail.com

Abstract

According to the party's and state documents the policy of bolshevism authority about orthodox church in 20 – 30 th of the XX century is investigated. Total number of monasteries and churches, provided their own name is served. It is analyzed the political state attack on the orthodox monasteries and temples, their reorganization, closing and destroying it was defined the destiny of the cultic buildings in the above mentioned period on the territory of the modern Cherkassy region.

Key words: the policy of bolshevism authority, Orthodox Church, soviet power, monasteries and temples of Cherkassy region, closing, destroying.

Постановка проблеми. Релігія і церква в Україні завжди виконувала важливу соціальну функцію, зміцнюючи морально-етичні норми спільноти, слугуючи своєрідним арбітром і гарантом рівноваги та стабільності. Сьогодні православна церква в Україні вийшла на новий етап свого розвитку, з кожним роком збільшується кількість релігійних громад, здійснюються будівництво та реконструкція храмів і монастирів, що стають оплотом відродження української духовності та культури.

Із здобуттям Україною незалежності проблематика церковної історії міжвоєнного періоду стає однією з пріоритетних сфер дослідження українських істориків. Проміжним етапом між конфіскацією церковних цінностей та репресіями проти православного духовенства стає закриття монастирів, храмів та культових споруд. До сьогодні проблема закриття православних святинь на території сучасної Черкаської області у міжвоєнний період є малодослідженою.

Аналіз досліджень і публікацій. Певною мірою проблема закриття храмів і монастирів та конфіскація церковних цінностей висвітлюва-

лася в історичних дослідженнях Г. Ватака [1], О. Дудника [2], І. Книш [5], К.В. Курашкевич [6], С. Лютьєнка [7], Я. Протас [13], В. Слесар [15], О. Тургана [16]. Вони своїми публікаціями у журналі «Безвірник» та «Безбожник» ще у 20 – 30-х рр. минулого століття змальовували події того часу, критикували релігію, підтримували політику держави по закриттю храмів, знаходили для цього мотиви та причини. Серед сучасних дослідників слід відзначити А. Зінченка [3], А. Киридон [4], які присвятили свої праці аналізу джерельних даних процесу становлення й утвердження державно-церковних відносин. Ю. Маринівський [8] у своїй праці дає характеристику релігійного життя на Черкащині, акцентуючи увагу на державно-церковних відносинах. У його дослідженні вказується кількість монастирів після 1917 року та їхня доля впродовж ХХ століття. Також вагомим дослідженням з історії Церкви є праця О. Нестулі [9], де аналізуються основні проблеми збереження в Україні історико-культурної спадщини культового призначення. Показано вплив державної політики щодо релігії на функціонування механізму охорони пам'яток

© О.П. Чучалін, 2013

історії та культури культового призначення. В. Пащенко [10 – 12] у своїх дослідженнях дає характеристику відносин держави і церкви та подальшу долю останньої. Праці вищезгаданих дослідників заклали концептуальні засади і нові методологічні підходи до вивчення цього питання. Науковий доробок істориків періоду незалежності є базою для необхідного дослідницького переходу від з'ясування загального статусу церков у радянській державі до висвітлення долі культових споруд у конкретних регіонах.

У перші роки радянської влади, в основному, було сформовано і запроваджено правове поле, що стосується відношення держави до Церкви, і воно повністю ототожнювалося з базовими засадами більшовицької політики у цій сфері. Фонди центральних державних архівних установ зберігають значну кількість документів, що стосуються закриття храмів як УРСР, так і на території Черкащини. Розсекречення багатьох архівних документів дають нам змогу висвітлити дану проблематику більш об'ємно.

Мета дослідження. Автор статті ставить за мету вивчення долі православних монастирів та храмів у 1920 – 1930-х роках на Черкащині.

Виклад основного матеріалу. Боротьба з церквою почалася ще у 1918 році, коли церква, що була основою царської влади, була відокремлена від держави, а школа – від церкви. Почалися конфіскації церковного майна та закриття культових споруд, проте масових руйнувань храмів ще не було. На території сучасної Черкаської області станом на 1 січня 1917 року в тодішніх повітах Київської і Полтавської губерній офіційно функціонували 15 православних монастирів:

1. Корсунський Онуфріївський жіночий монастир;
2. Ірдинський (Виноградський) Успенський чоловічий монастир;
3. Мошнігирський Вознесенський чоловічий монастир;
4. Мотронинський Троїцький жіночий монастир;
5. Жаботинський Онуфріївський чоловічий монастир;
6. Медведівський Миколаївський чоловічий монастир;
7. Чигиринський Троїцький жіночий монастир;
8. Лебединський Миколаївський жіночий монастир;
9. Золотоніський Красногирський Іоанно-Богословський жіночий монастир;
10. Черкаський Покровський жіночий монастир;
11. Змагайлівський Успенський чоловічий монастир;
12. Лукашівський (Іванівський) Троїцький жіночий монастир;

13. Тальянський Миколаївський чоловічий монастир;

14. Кочержинський Георгіївський чоловічий монастир;

15. Уманський «Божої Матері Начальная Радості» чоловічий монастир [8, с. 19].

Історія кожного окремо взятого монастиря на той час була різною, але подальша доля у ХХ столітті стала однією для всіх. Конфіскація церковних цінностей, реорганізація та закриття монастирів і храмів стали виразниками політики держави в царині духовної культури того часу.

У 20-х роках минулого століття почалися закриття храмів за пропозиціями місцевого населення. Якщо уявити собі мислення більшості людей тих років, то це не здивує. У державі, що проповідувала державний атеїзм, церква була символом минулого. В пресі розповідались про величезні прибутки церкви в час страждань трудящих за часів царизму, що впливало на ставлення суспільства до церкви. Люди перестали бачити у церкві духовну владу, яку вона мала в попередні роки. Аналогічно культові споруди перестали становити для людей історичну та архітектурну цінність. У монастирів, як і у всієї Православної Церкви вилучалося без викупу все рухоме і нерухоме майно – земля, ліси, води, сільськогосподарський і промисловий реманент, богослужбове і церковне майно, – все це оголошувалося народним надбанням і передавалося у розпорядження місцевим радам і їх виконкомам, деяким народним комісаріатам і їх підрозділам. Негативна соціально-економічна і політична ситуація зокрема на Черкащині у 1919 – 1920 рр. посилювалася голодом, епідеміями, перенаселенням міст і містечок біженцями, зростанням криміналу.

До 1922 року майже в усіх монастирях Черкащини, згідно з чинним законодавством, були утворені релігійні громади, а в деяких обителях почали також функціонувати і сільськогосподарські артілі або трудові комуни, які складалися із монастирських насельників, монастирських робітників і служниць, що перебували на цих територіях [8, с. 36]. З кінця 1922 року починається заключний етап в остаточному знищенні монастирів на Черкащині. Бюлетень НКВС України № 6 від 9 лютого 1923 року містив у собі основні засади щодо відношення до монастирів: «Закрытие монастырей. 1. Городские и пригородские монастыри как мужские, так и женские, как общее правило, должны быть закрыты. 2. В губерниях, возможно, оставить по одному мужскому и по одному женскому монастырю, вдали от городов и железных дорог. 3. Помещения закрываемых монастырей должны быть использованы для нужд социального обеспечения, народного образования, здравоохранения и пр. 4.

Престарелые монахи, монахини должны быть переведены в учреждения Собеса, если они не откажутся последних, и не пожелают уехать на родину. 5. Организацию трудовых артелей возможно допустить лишь на общих основаниях из бывших послушников (послушниц)» [8, с. 45].

На Черкащині ця політика почала трансформуватися в розтягнуену ще на декілька років ліквідацію релігійних громад, що діяли при колишніх монастирях. На території Черкащини у 1925 році продовжували існувати релігійні громади, що функціонували при ще офіційно не закритих монастирях – Іванівського (Лукашівського), Лебединського, Мотронинського жіночих і Медведівського, Мошногірського, Тальянського, Уманського і Кочержинського чоловічих.

Такої ж долі зазнають і православні храми та церкви, які розташовувалися у містах і селах. У першій третині ХХ століття було закрито понад 2000 церков, синагог і інших молитовних будинків. Сотні їх переустатковано на культурні заклади – будинки колгоспника, театри, школи. Всі ці релігійні установи були закриті постановою Центрального Виконавчого Комітету УСРР, але ще більше налічувалося так званих недіючих церков [14, с. 1]. У даній таблиці подано кількість закритих молитовень лише за один рік.

*Відомість про кількість закритих молитовень з 1 січня 1929 р. по 1 січня 1930 р.
[30, арк. 56]*

№	Округи	Церков	Синагог	Костьолів	Інших	Разом
1	Артемівська	7	2	–	–	9
2	Білоцерківська	1	7	1	1	10
3	Бердичівська	4	12	–	3	19
4	Вінницька	6	3	–	1	10
5	Волинська	–	5	–	–	5
6	Глухівська	3	1	–	–	4
7	Дніпропетровська	6	4	1	1	12
8	Запорізька	1	3	–	2	6
9	Зінов'ївська	1	3	–	–	4
10	Ізюмська	1	–	–	–	1
11	Кам'янецька	3	5	1	–	9
12	Київська	6	1	–	4	11
13	Конотопська	2	2	–	–	4
14	Коростенська	2	5	–	–	7
15	Криворізька	4	3	–	–	7

16	Кременчуцька	7	4	–	1	12
17	Куп'янська	3	–	–	–	3
18	Лубенська	1	1	–	–	2
19	Луганська	8	1	–	2	11
20	Маріупольська	4	–	–	–	4
21	Мелітопольська	3	4	–	–	7
22	Могилівська	1	7	–	–	8
23	Миколаївська	3	4	–	–	7
24	Ніжинська	2	2	1	–	5
25	Одеська	1	2	–	1	4
26	Первомайська	5	6	–	–	11
27	Полтавська	16	1	–	1	18
28	Прилуцька	4	–	–	–	4
29	Проскурівська	2	4	–	–	6
30	Роменська	3	1	–	–	4
31	Сталінська	4	1	1	–	6
32	Старобільська	4	–	–	–	4
33	Сумська	2	–	–	–	2
34	Тульчинська	1	5	–	1	7
35	Уманська	5	5	1	1	12
36	Харківська	10	1	–	3	14
37	Чернігівська	2	2	–	–	4
38	Шевченківська	7	6	–	5	18
	Разом	145	113	6	27	291

Для того, щоб зрозуміти процес закриття храмів та церков, потрібно безпосередньо розглянути окремо взяті релігійні громади та їхню подальшу долю. В антирелігійному журналі «Безвірник» опубліковано значну кількість матеріалів щодо закриття молитовних будинків, зокрема матеріали, присвячені долі храмів на Черкащині. В самому центрі села Мошнів Черкаського району розташована велика мурована церква, збудована майже сто років тому за коштів багатого поміщика князя Воронцова. Жителі села розповідають перекази своїх батьків про будівництво храму, його оздоблення та особистий вклад кожного селянина у будівництво. Церква була зведена за 10 років наполегливої та копіткої праці. З приходом до влади більшовиків та піднесення антирелігійної хвилі стало питання про закриття храму та передачу його під культосвітні потреби, що було й зроблено [2, с. 49].

У Шполянському районі на Черкащині теж закривають храми та церкви. Під час Великодніх свят 1922 року комітет незаможних селян вперше разом з комсомольським осередком проводять антирелігійну кампанію. Вдвічі зменшилася кількість прихожан у церкві, а в окремі неділі церква була порожньою. Взагалі в районі на кінець 1920-х років майже не залишилося жодної діючої церкви, частина з них була облаштована на клуби, театри та школи, а частину використовували під зернові склади [16, с. 27].

У селі Ялисовеці Шполянського району налічувалося 969 осіб дорослого населення, з яких 905 осіб мали виборчі права, але 809 осіб із зазначеної кількості подали письмове звернення про закриття місцевої церкви, пропонуючи використати її під культосвітню установу – Будинок Колективіста. Церква в даному селі стала закрита протягом півтора року і ніким не використовувалася. З технічного боку будинок старий, дерев'яний, але був придатний для перебудови під культосвітню установу. Так як релігійна громада в селі складалася лише з 96 осіб, не було служителя культу, то всі інші мешканці були схильні до того, щоб храм було реорганізовано та переобладнано [28, арк. 28].

У селі Веселий Кут того ж Шполянського району йшла мова також про передачу приміщення храму для культосвітніх потреб. Засідання Президії Шполянського Районного Виконавчого Комітету, яке відбулося 15 квітня 1931 року в місті Шпола, ухвалило: «У зв'язку з тим, що дорослого населення в селі Веселий Кут є 589 осіб, з яких виїхало з села на заробітки 108 осіб, і 481 особи які в даний час перебувають у селі, 388 осіб підписалось за закриття церкви й передачу її під культосвітні потреби, вони домагаються закрити церкву, про що свідчать постанови загальних зборів виборців та колективу, на яких було присутніх переважна більшість дорослого населення села, і що незначний відсоток віруючих може задовольнити свої релігійні потреби в сусідньому селі, що знаходиться на відстані півтора кілометри» [27, арк. 1].

Не залишилась поза увагою політичного наступу радянської влади на православну церкву і Смілянщина. У місті Сміла розташовувалася недобудована Покровська церква, будівництво якої було розпочато ще у 1910 році, а в 1914 році будівництво її було припинено, так як почали проявлятися тріщини стін. Добудова церкви була неможлива з огляду на технічний акт, який видала комісія. Добудувати цю церкву мала бажання релігійна громада при старій Покровській церкві, але коштів на її завершення недостатньо. Щоб зібрати 40 тисяч карбованців потрібно було близько десяти років. Крім цієї церкви у місті знаходилося ще три, які цілком задовольняли релігійні потре-

би віруючих. Беручи все це до уваги, Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) ухвалив недоцільним передавати будинок для добудови та використання під церкву, а тому релігійній громаді було відмовлено. Згодом питання про використання будинку було передано на розгляд ВУЦВК. 25 червня 1926 року Президія Окружного Виконавчого Комітету (ОВК), на підставі акту технічного огляду, визнала за потрібне розібрати це приміщення, але питання не було остаточно вирішено. За постановою від 21 вересня 1926 року Президія ОВК визнала за потрібне, щоб матеріали з розборки використати на потреби будови культурного осередку Червоної армії в місті Сміла.

У цьому поданні Президія ОВК прохала відповідно Президію Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету (ВУЦВК) затвердити постанову про розборку зазначеного помешкання для використання матеріалу на згадану культурну потребу та сповістити про наслідки розгляду цього питання. Рішення було досить неочікуваним відносно Покровської церкви. Розглянувши відповідне подання у справі недобудованої церкви в місті Сміла, НКВС рішенням від 14 травня 1927 року заборонив закриття Покровської церкви і дав дозвіл релігійній громаді добудувати церкву [29, арк. 5].

Вказувались причини відмови використання під інші потреби:

«1. Немає ніяких формальних підстав для відмови релігійній громаді у наданні дозволу на добудову церкви, звичайно при умові виконання останньою всіх технічно-будівельних правил.

2. Розібрання новозбудованої церкви можна провести лише шляхом підризу вибуховими речами, що являється небажаним за політичними міркуваннями.

3. За обіжником ВУЦВК та НКВС від 14 серпня 1924 року за ч. 131 споруди закритих молитовних будинків мають використовуватись для культосвітніх потреб» [29, арк. 7].

У місті Золотоноша було зібрано підписи 3026 громадян, поданих за вилучення Успенського собору та використання його приміщення під культурний заклад [23, арк. 1]. 19 січня 1931 року комісія провела обстеження технічного стану цвинтарної церкви міста Золотоноша. Комісія виявила наступне:

«1. Главная часть здания – кирпичный фундамент полуразрушен, местами совершенно разрушен, так что здание опасно в смысле внезапного разрушения.

2. Наружные деревянные крыльца разрушены, железная крыша покрыта ржавчиной, деревянные стены местами покосились вследствие разрушенности фундамента, ввиду такого хаотического состояния здания – такое в течение последних 3-х лет ничем не заня-

то. На основани вищеизложенного Комиссия постановила указанное церковное здание разобрать и часть годных строительных материалов отобрать и использовать на строительные нужды, в чем и составлен настоящий акт» [21, арк. 1].

Загальні збори Троїцької земельної громади в місті Золотоноша визнали шкідливість релігійного впливу і недоцільність існування церкви та ухвалили: «1. Клопотати перед радянськими органами про закриття церков Соборної та Троїцької; 2. Зняти дзвони з цих церков і передати їх в фонд індустріалізації на будівництво тракторів» [22, арк. 5].

У селі Коробівка Золотоніського району Адмінвідділ ОВК підтримав клопотання виборців села про відібрання помешкання церкви на культурні потреби та додає, що в селі Коробівка нараховується 4269 осіб, з яких користуються виборчими правами 1907 осіб. На загальних зборах на яких 1349 осіб (71%) винесли постанову про доцільність використання помешкання церкви під школу, а тому Адмінвідділ ОВК вважає, що клопотання більшості виборців слід задовольнити [24, арк. 1].

В районі між селами Городище та Мліївом містилася Науково-експериментальна база Всесоюзного Дослідницького Інституту Плодоовідного господарства, де працює 173 штатних працівників та службовців. Поруч з подвір'ям Бази розташована невеличка церква, має вигляд не церкви, а будинка, що цілком можна

використовувати під клуб. До даної церкви ходили приблизно 50 старих чоловік з ближніх частин села. Цей храм був побудований поміщиком Яхненко особисто для себе. Збори робітників підтвердили постанову зборів Бази від 28 травня 1931 року про закриття церкви та передачу будинку під культустанову Бази [17, арк. 5].

Всі культові будівлі на Черкащині входили до реєстру культових пам'яток. Кількість зареєстрованих на території Черкаської округи культових пам'яток постійно зростала. Так, на 1 листопада 1923 року на обліку окрєкопису перебували: Покровська церква в с. Свідівок, Покровська церква в м. Сміла, Успенська церква в м. Черкаси, Іллінська церква в м. Суботів, Миколаївський, Медведівський та Мотронинський (з Троїцьким храмом) монастирі [9, с. 167].

Висновки. Таким чином, для втілення своєї антирелігійної політики на території Черкащини щодо православ'я, органи радянської влади використовували кампанію з закриття культових споруд. Під час проведення цієї кампанії головний удар було завдано економічному потенціалу православної церкви на території краю. Антирелігійна політика радянської влади супроводжувалася притягненням до кримінальної відповідальності захисників церковного майна, призвела до пошкодження і знищення багатьох творів мистецтва та пам'ятників культури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Ватака Г. Церкву – під культурну установу (с. Михайлівка Драбівського району) / Г. Ватака // Безвірник. – 1929. – № 17. – С. 53 – 55.
2. Дудник О. Відриваємо від релігії останніх трудящих одноосібників / О. Дудник // Безвірник. – 1935. – № 11 – 12. – С. 49 – 50.
3. Зінченко А. Доля церковних дзвонів у 20 – 30-х рр. в Україні / А. Зінченко // Київська старовина. – 1996. – № 6. – С. 97 – 106.
4. Киридон А.М. Утвердження більшовицької моделі державно-церковних відносин у радянській Україні (1917 – 1939 рр.) / А.М. Киридон // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. Серія «Історичні науки» Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету. Випуск 6. – Рівне: РІС КСУ, 2007. – С. 31 – 40.
5. Книш І. З церкви збудувати школу / І. Книш // Безбожник. – 1937. – № 8. – С. 2.
6. Курашкевич К.В. На місці церкви – колбуд / К.В. Курашкевич // Безбожник. – 1937. – № 3. – С. 4.
7. Лютецька С., Перевала А. Закрито останню церкву / С. Лютецька, А. Перевала // Безбожник. – 1937. – № 5. – С. 4.
8. Мариновський Ю.Ю. Черкаська минувшина. Книга II. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області після 1917 року / Ю.Ю. Мариновський. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 480 с.
9. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917 – 1941 рр. Ч.1. 1917 р. – середина 20-х років / О. Нестуля. – Київ, 1995. – 280 с.
10. Пащенко В. Богоборча політика комуністичної партії та примусова атеїзація населення у контексті здійснення свободи совісті в 1920 – 1930 роки / В. Пащенко // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 28 – 30 вересня 1994 р. – К.: Право, 1996. – С. 36 – 40.
11. Пащенко В.О. Благородні наміри і трагічні наслідки політичного курсу ВКП(б) з релігійного питання (20 – 30-ті роки) / В. Пащенко // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків: «ОВС», 2002. – Випуск 11. – С. 155 – 172.
12. Пащенко В. Соціалізм на церковному згарищі: 20 – 30-ті роки / В. Пащенко // Релігійна свобода. Релігія і церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення. Науковий щорічник. За загальною редакцією А. Колодного, М. Новиченка, О. Сагана. – Київ: Світ Знань, 2003. – С. 40 – 45.
13. Протас Я. Замість церкви – колбуд / Я. Протас // Безбожник. – 1938. – № 3. – С. 3.

14. Річниця великих перемог // Безвірник. – 1935. – № 10. – С. 1 – 5.
15. Слесар В. Зникли церкви, збудовано колбуди / В. Слесар // Безбожник. – 1937. – № 7. – С. 3.
16. Турган О. Урожай революції (Шполянський район Київської області) / О. Турган // Безвірник. – 1935. – № 10. – С. 22 – 29.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф.1. – Опис 7. – Од.зб. 248. – 14 арк.
18. ЦДАВОУ. – Ф.1. – Опис 7. – Од.зб. 270. – 65 арк.
19. ЦДАВОУ. – Ф.1. – Опис 7. – Од.зб. 295. – 24 арк.
20. ЦДАВОУ. – Ф.1. – Опис 7. – Од.зб. 297. – 46 арк.
21. ЦДАВОУ. – Ф.1. – Опис 7. – Од.зб. 321. – 5 арк.
22. ЦДАВОУ. – Ф.1. – Опис 7. – Од.зб. 322. – 47 арк.
23. ЦДАВОУ. – Ф.1. – Опис 7. – Од.зб. 323. – 175 арк.
24. ЦДАВОУ. – Ф.1. – Опис 7. – Од.зб. 324. – 41 арк.
25. ЦДАВОУ. – Ф.1. – Опис 7. – Од.зб. 575. – 6 арк.
26. ЦДАВОУ. – Ф.1. – Опис 7. – Од.зб. 612. – 47 арк.
27. ЦДАВОУ. – Ф.1. – Опис 7. – Од.зб. 641. – 18 арк.
28. ЦДАВОУ. – Ф.1. – Опис 7. – Од.зб. 643. – 31 арк.
29. ЦДАВОУ. – Ф.5. – Опис 2. – Од.зб. 2313. – 24 арк.
30. ЦДАВОУ. – Ф.5. – Опис 3. – Од.зб. 1627. – 56 арк.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2013

REFERENCES:

1. *Vataka H.* Tserkvu – pid kul'turnu ustanovu (s. Mykhaylivka Drabivs'koho rayonu) (The church - under the cultural institution (v. Mykhailivka Drabiv area)). *Bezvirnyk*, 1929, no. 17, pp. 53 – 55.
2. *Dudnyk O.* Vidryvayemo vid relihiyi ostannikh trudyashchykh odnoosibnykiv (Separates religion from the last working individual). *Bezvirnyk*, 1935, no. 11 – 12, pp. 49 – 50.
3. *Zinchenko A.* Dolya tserkovnykh dzvoniv u 20 – 30-kh rr. v Ukraini (The fate of church bells in the 20 - 30's in Ukraine). *Kyivivs'ka starovyna*, 1996, no. 6, pp. 97 – 106.
4. *Kyrydon A.M.* Utverdzhennya bil'shovyt's'koyi modeli derzhavno-tserkovnykh vidnosyn u radyans'kiy Ukraini (1917 – 1939 rr.) (The establishment of the Bolshevik model of church-state relations in Soviet Ukraine (1917 – 1939)). *Slov'yans'kyi visnyk, Zbirnyk naukovykh prats'. Seriya «Istorychni nauky» Rivnens'koho derzhavno-humanitarnoho universytetu ta Rivnens'koho instytutu slov'yanoznavstva Kyivivs'koho slavistychnoho universytetu.* Vypusk 6, Rivne, RIS KSU, 2007, pp. 31 – 40.
5. *Knysh I.* Z tserkvy zbuduvaty shkolu (From the church to build a school). *Bezbozhnyk*, 1937, no. 8, p. 2.
6. *Kurashkevych K.V.* Na misti tserkvy – kolbud (In place of the church - kolbud). *Bezbozhnyk*, 1937, no. 3, p. 4.
7. *Lyuten'ka S., Perevala A.* Zakryto ostannyu tserkvu (Closed latest church). *Bezbozhnyk*, 1937 no. 5, p. 4.
8. *Marynov's'kyi Yu.Yu.* Cherkas'ka mynuvshyna. Knyha II. Pravoslavni monastyri na tereni suchasnoyi Cherkas'koyi oblasti pislya 1917 roku (Cherkassy past. Book II. Orthodox monastery on the territory of modern Cherkasy region after 1917). *Cherkasy, Vidlunnya-Plyus*, 2002. 480 p.
9. *Nestulya O.* Dolya tserkovnoyi starovyny v Ukraini 1917 – 1941 rr. Ch.1. 1917 r. – seredyna 20-kh rokov (The fate of old church in Ukraine. 1917 – 1941). *Kyiv*, 1995. 280 p.
10. *Pashchenko V.* Bohoborcha polityka komunistychnoyi partiyi ta prymusova ateyizatsiya naselennya u konteksti zdiysnennya svobody sovisti v 1920 – 1930 roky (Godless policy of the Communist Party and forced ateyizatsiya population in the context of freedom of conscience in 1920 – 1930 years). *Svoboda virovyznannya. Tserkva i derzhava v Ukraini: Materialy mizhnarodnoyi naukovoji konferentsiyi*, Kyiv, 28 – 30 veresnya 1994 r. – K, Pravo, 1996, pp. 36 – 40.
11. *Pashchenko V.O.* Blahorodni namiry i trahichni naslidky politychnoho kursu VKP(B) z relihiynoho pytannya (20 – 30-ti roky) (Noble intentions and tragic consequences of policy CPSU (B) Religious Issues (20 - 30 years)). *Zbirnyk naukovykh prats'. Seriya «Istoriya ta heohrafiya» / Khark. derzh. ped. un-t im. H. S. Skovorody. Kharkiv, «OVS»*, 2002, Vypusk 11, pp. 155 – 172.
12. *Pashchenko V.* Sotsializm na tserkovnomu z haryshchi: 20 – 30-ti roky (Socialism in the church ashes: 20 - 30 years). *Relihiyna svoboda. Relihiya i tserkva v Ukraini: uroky mynuloho i problemy s'ohodennya. Naukovyy shchorichnyk. Za zahal'noyu redaktsiyeyu A. Kolodnoho, M. Novychenka, O. Sahana. Kyiv, Svit Znan'*, 2003, pp. 40 – 45.
13. *Protas Ya.* Zamist' tserkvy – kolbud (Instead of the church - kolbud). *Bezbozhnyk*, 1938, no. 3, p. 3.
14. *Richnytsya velykykh peremoh* (Anniversary of Great Victory). *Bezvirnyk*, 1935, no. 10, pp. 1 – 5.
15. *Slesar V.* Znykly tserkvy, zbudovano kolbudy (Gone church, built kolbudy). *Bezbozhnyk*, 1937, no. 7, p. 3.
16. *Turhan O.* Urozhay revolyutsiyi (Shpolyans'kyi rayon Kyivivs'koyi oblasti) (Vintage Revolution (Shpolyansky district of Kyiv region)). *Bezvirnyk*, 1935, no. 10, pp. 22 – 29.
17. *Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy (dali – TsDAVOU).* – F.1. – Opys 7. – Од.зб. 248. – 14 арк.
18. *TsDAVOU.* – F.1. – Opys 7. – Од.зб. 270. – 65 арк.
19. *TsDAVOU.* – F.1. – Opys 7. – Од.зб. 295. – 24 арк.
20. *TsDAVOU.* – F.1. – Opys 7. – Од.зб. 297. – 46 арк.
21. *TsDAVOU.* – F.1. – Opys 7. – Од.зб. 321. – 5 арк.
22. *TsDAVOU.* – F.1. – Opys 7. – Од.зб. 322. – 47 арк.

23. TsDAVOU. – F.1. – Opys 7. – Od.zb. 323. – 175 ark.
24. TsDAVOU. – F.1. – Opys 7. – Od.zb. 324. – 41 ark.
25. TsDAVOU. – F.1. – Opys 7. – Od.zb. 575. – 6 ark.
26. TsDAVOU. – F.1. – Opys 7. – Od.zb. 612. – 47 ark.
27. TsDAVOU. – F.1. – Opys 7. – Od.zb. 641. – 18 ark.
28. TsDAVOU. – F.1. – Opys 7. – Od.zb. 643. – 31 ark.
29. TsDAVOU. – F.5. – Opys 2. – Od.zb. 2313. – 24 ark.
30. TsDAVOU. – F.5. – Opys 3. – Od.zb. 1627. – 56 ark.

Чучалін Олександр Петрович – викладач
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Адреса: 20300, м.Умань, вул. Садова, 28
E-mail: aleksandr02.1989@gmail.com

Chuchalin Oleksandr Petrovych – lecturer
Pavlo Tychyna Uman state pedagogical university
Address: 28, Sadova Str., Uman, 20300
E-mail: aleksandr02.1989@gmail.com